

עולם קרוע

אלכסנדר סולז'ניצין

לפני חודשים מספר הלך לעולמו אלכסנדר איסייביץ' סולז'ניצין (1918–2008), הסופר, ההיסטוריון והדיסידנט הרוסי, שתּרם תרומה מכרעת לחשיפת פשעיו של המשטר הסובייטי נגד נתיניו. סולז'ניצין נולד בקיסלובודסק ולמד פיזיקה ומתמטיקה באוניברסיטת רוסטוב. במהלך מלחמת העולם השנייה שירת כתותחן בצבא האדום – ואף זכה בשני עיטורים – אך נכלא לקראת סופה לאחר שהעז לבקר את סטאלין במכתב ששיגר לחבר מן החזית. בשנים הבאות עבר סולז'ניצין ממחנה עבודה למשנהו, עד שזכה לרהביליטציה לאחר הוועידה העשרים של המפלגה הקומוניסטית ב־1956, שבה הוקיע חרושצ'וב את עוולות הסטאליניזם. ב־1962 פרסם את ספרו 'יום אחד בחיי איוואן דניסוביץ', שתיאר את סבלם הקשה מנשוא של קרבנות הגולאג. הספר חולל סערה הן בברית־המועצות והן במערב, אולם חופש הביטוי שממנו נהנה סולז'ניצין לא נמשך זמן רב. הוא יצא שוב ושוב נגד הרשויות, וספריו אף הסרטן (1968) ובמדור הראשון (1968) נאסרו לפרסום בארצו. הרדיפות לא פסקו גם עם זכייתו בפרס נובל לספרות ב־1970. ארכיפלו וולאג, חיבור בן שלושה כרכים המתאר בפרוטרוט את זוועות מערכת העונשין הסובייטית, הוברח למערב וראה בו אור בין השנים 1973 ל־1975; את הרושם העצום שהותיר בקוראיו, משני צדי מסך הברזל, לא יכולה הייתה מכונת התעמולה הקומוניסטית למחות. ב־1974 גורש סולז'ניצין מארצו ואזרחותו נשללה. הוא השתקע במערב גרמניה ולאחר מכן בארצות־הברית. ב־1994, שנים ספורות לאחר פירוק ברית־המועצות, חזר למולדתו, שבה חי ועבד עד מותו. ספרו האחרון, מאתיים שנים יחדיו, שראה אור ב־2001, עסק בהיסטוריה של יחסי הרוסים והיהודים מאז המאה השמונה־עשרה, והצית מחדש את הפולמוס סביב הדעות האנטישמיות שיוחסו, בדין, לסולז'ניצין.

הטקסט המובא להלן הוא הנאום המפורסם שנשא סולז'ניצין בטקס הענקת תארים לסטודנטים באוניברסיטת הרווארד ב־8 ביוני 1978. חצי הביקורת של הסופר הרוסי אינם מופנים הפעם כלפי המזרח הטוטליטרי, אלא כלפי המערב הדמוקרטי. הוא מגולל כתב אישום נוקב המוקיע את התנוונות כוח הרצון של העולם המערבי ואת שקיעתו הרוחנית, העלולות

להביא עליו את הקץ במאבקיו עם יריבים מבחוץ ומבפנים. האבחנות שמציג סול'ניצין מעידות על השקפת עולמו הדתית השמרנית – יהיו שיאמרו הריאקציונרית – ועל הסתייגות העמוקה מן הדמוקרטיה הליברלית ומערכי הנאורות. חלק מן התחזיות שהוא משמיע התבררו בדיעבד כשגויות (דוגמת קביעתו כי החברה הרוסית לא תתפתח לחומרנות ולנהנתנות), ועמדותיו הפוליטיות והתרבותיות עלולות לעורר אי־נוחות אצל הקורא המערבי הנאור; עם זאת, זהו מסמך המכיל לא מעט חומר למחשבה עבור אלה המוטרדים מן החולשה שמפגין העולם החופשי לנוכח האיזמים הנשקפים לו כיום, בעידן הפוסט־קומוניסטי.

אני שמח מאוד להיות כאן אתכם היום ולערוך היכרות אישית עם האוניברסיטה הוותיקה והיוקרתית הזאת. ברכותיי ואיחוליי החמים לכל המסיימים את לימודיהם.

המוטו של הרווארד הוא Veritas*. רבים מכם כבר גילו, ואחרים עוד יגלו במהלך חייהם, שהאמת חומקת מאתנו אם איננו מתרכזים בכל מאודנו בחיפוש אחריה. ובעודה חומקת מאתנו, האשליה כי אנו כבר יודעים את האמת מוסיפה לקנן בנו ומוליכה לאי־הבנות רבות. נוסף על כך, לעתים רחוקות בלבד האמת נעימה; כמעט תמיד היא מרה. גם בנאומי היום ישנה מרירות מסוימת. אבל ברצוני להדגיש שמבטא אותה ידיד ולא יריב.

הקרע המפצל כיום את העולם ניכר אפילו במבט חטוף. כל אחד מבני זמננו יזהה בנקל שתי מעצמות עולמיות, שכל אחת מהן כבר מסוגלת להשמיד כליל את האחרת. אבל הבנת הקרע מוגבלת לעתים קרובות לתפיסה הפוליטית הזאת ולאשליה שאפשר להפיג את האיום באמצעות משא ומתן דיפלומטי מוצלח או באמצעות השגת איזון בין הכוחות המזוינים. האמת היא שהפילוג עמוק הרבה יותר, והסדקים רבים מכפי שנוכל לראותם במבט ראשון. הקרע העמוק ורבי־הפנים הזה טומן בחובו סכנה של אסון לכולנו, בהתאם לאמת העתיקה הגורסת שממלכה מפולגת מבפנים – כדור הארץ שלנו, במקרה זה – אינה יכולה לשרוד.

מדברים על "העולם השלישי"; והנה, יש לנו כבר שלושה עולמות. אין ספק שמספרם גדול עוד יותר, אלא שאנו רחוקים מכדי לראותם. כל תרבות אוטונומית עתיקה בעלת שורשים עמוקים, ובייחוד אם היא פרושה על

* בלטינית – אמת.

שטח נרחב מכדור הארץ, היא עולם אוטונומי הצופן בחובו חידות והפתעות למחשבה המערבית. עלינו לכלול בקטגוריה זו לכל הפחות את סין, את הודו, את העולם המוסלמי ואת אפריקה – אם אמנם אפשר לראות בשניים האחרונים יחידות אחידות. במשך אלף שנים השתייכה רוסיה לקטגוריה כזו, אף שהמחשבה המערבית שגתה שוב ושוב ולא הבינה את אופייה הייחודי – בדיוק כפי שהיא אינה מבינה כיום את רוסיה תחת העול הקומוניסטי. ייתכן שבשנים האחרונות נעשתה יפן יותר ויותר לשלוחה רחוקה של המערב – איני יכול לשפוט זאת; אבל אשר לישראל, למשל, נראה לי שהיא עומדת מחוץ לעולם המערבי, ולו רק משום שהמערכת המדינית שלה קשורה קשר עמוק בדת.

רק לפני זמן קצר יחסית העולם האירופי החדש והקטן השתלט בנקל על מושבות בכל מקום, לא רק מבלי לצפות להתנגדות ממשית, אלא גם, בדרך כלל, מתוך בוז לכל הערכים שבהם החזיקו העמים הכבושים. לכאורה הייתה זו הצלחה מסחררת, שאינה יודעת גבולות גיאוגרפיים. התפשטות החברה המערבית נדמתה כניצחון העצמאות והעוצמה האנושית. ולפתע פתאום, במאה העשרים, נחשפו השבריריות והפריכות של החברה הזאת.

היום אנו רואים שהכיבושים הללו היו קצרי ימים ובלתי יציבים (ועובדה זו עצמה חושפת את הפגמים בתפיסת העולם המערבית אשר הובילה אליהם). היחסים עם המושבות לשעבר התהפכו כעת, והעולם המערבי מגיע כיום לא פעם לקיצוניות של התרפסות; קשה לחזות מה יהיה גודל החשבון הסופי שתגשנה המושבות לשעבר למערב, וקשה לצפות אם ויתוריו – לא רק על המושבות האחרונות שנותרו בידי אלא גם על כל שאר נכסיו – יספיקו לו לכיסוי החשבון.

אבל העיוורון שמולידה תחושת העליונות נמשך למרות הכל ובא לידי ביטוי בדעה שאזורים עצומים בכל רחבי עולמנו צריכים להתפתח ולהבשיל לרמתן של המערכות המערביות. אמונה רווחת גורסת שמכשולים זמניים בלבד (משטרי זדון, משברים קשים, מנטליות ברברית או חוסר הבנה) מונעים מכל אותם עולמות אחרים לעלות על דרך הדמוקרטיה הפלורליסטית ולאמץ את אורח החיים המערבי. מדינות נשפטות על פי קצב התקדמותן בכיוון האמור. אבל מקורה של תפיסה זו באי־ההבנה שמגלה אירופה בנוגע לעולמות האחרים, בטעות שבבחינתם על פי אמת מידה מערבית. התמונה האמיתית של התפתחות עולמנו שונה למדי.

החרדה שמעורר פיצולו של העולם הולידה את תיאוריית ה"התכנסות" בין המדינות המערביות המובילות ובין ברית-המועצות.* תיאוריה מרגיעה זו מתעלמת מן העובדה שעולמות אלו כלל אינם הולכים ונדמים זה לזה; אף אחד מהם אינו יכול להפוך לאחר בלא שימוש באלימות. יתר על כן, התכנסות פירושה בהכרח קבלת פגמיו של האחר, וזה בוודאי אינו דבר רצוי. אילו דיברתי היום בפני קהל בארצי, אילו בחנתי את המתכונת הכוללת של השסעים בעולמנו, הייתי מתמקד בצרותיו של המזרח. אבל כיוון שגלותי מאונס במערב נמשכת כבר ארבע שנים, ומאחר שקהלי הוא מערבי, אני סבור שיהיה זה מעניין יותר להתמקד בהיבטים מסוימים של המערב בימנו, כפי שאני רואה אותם.

דעיכת עוז הרוח היא אולי המאפיין הבולט ביותר שבו יבחיך היום מי שמשקיף על המערב מבחוץ. העולם המערבי איבד ככלל את עוז רוחו האזרחי, תהליך המתחולל בנפרד בכל מדינה, בכל ממשלה, בכל מפלגה פוליטית וכמובן בארגון האומות המאוחדות. הדעיכה הזאת ניכרת במיוחד בקרב הקבוצות השליטות והאליטה האינטלקטואלית, ועקב כך נוצר הרושם כי היא מתרחשת בחברה כולה. מובן שישנם יחידים אמיצים רבים, אבל לאלה אין כל השפעה מכרעת על החיים הציבוריים. פונקציונרים פוליטיים ואינטלקטואליים מפגינים כיום דיכאון, פאסיביות ומבוכה בדיבור ובמעש, ועוד יותר מכך בהגיגיהם התיאורטיים, שנועדו להסביר כמה מציאותי, הגיוני וגם מוצדק להשתית מדיניות על חולשה ופחדנות. למרבה האירוניה, דעיכת עוז הרוח של אותם פונקציונרים רק מתחדדת עוד יותר כאשר הם מפגינים מדי פעם זעם וקשיחות כלפי ממשלות חלשות ומדינות חלשות, שאינן זוכות לתמיכה משום גורם, או כלפי זרמים שאינם מסוגלים להתנגד. ואולם, הם משתתקים ומשותקים כשעליהם להתמודד עם ממשלות חזקות ועם כוחות מאיימים, עם

* תיאוריית ההתכנסות (convergence) טופחה על ידי חוקרים ואינטלקטואלים משני צדי מסך הברזל בתקופת המלחמה הקרה. בקווים כלליים, התיאוריה גרסה כי המכנה המשותף למערב הקפיטליסטי ולמזרח הקומוניסטי – המקום המרכזי שתופסים בהם המדע והקדמה הטכנולוגית, למשל – יניע אותם להתגבר עם הזמן על הפערים ביניהם ולהוליד סדר מסוג חדש, שנמזגו בו יסודות משני העולמות.

תוקפנים ועם טרוריסטים בינלאומיים. האם צריך להזכיר שלמן העת העתיקה, דעיכת עוז הרוח נחשבה לתחילת הסוף?

כשנוצרו מדינות המערב המודרניות, נקבע העיקרון הזה: ממשלות נועדו לשרת את האדם, והאדם חי כדי להיות חופשי ולחתור לאושר (ראו, לדוגמה, את הכרזת העצמאות האמריקנית). כעת, סוף־סוף, אפשרה הקדמה הטכנולוגית והחברתית את מימוש השאיפות הללו במדינת הרווחה. לכל אזרח ניתנו החירות והטובין החומריים הנדרשים בכמות ובאיכות שיבטיחו להלכה את השגתו של "אושר" – במובן המוסרי הנחות ביותר של המונח, שנעשה שגור בעשורים האלה. אבל בתוך כך נשכח פרט פסיכולוגי אחד: הרצון המתמיד לזכות בדברים נוספים ובחיים טובים עוד יותר – והמאבק להשיגם – מטביע פרצופים מערביים רבים בחותם של דאגה ואפילו של דיכאון. תחרות פעילה ומתוחה מפעפעת לכל מחשבות האדם ואינה מאפשרת לו התפתחות רוחנית חופשית. עצמאותו של היחיד הובטחה, ואין הוא נתון עוד לסוגים שונים של לחץ מדינתי; מרבית בני האדם זכו לרווחה במידה כזו שאבותיהם וסביהם לא היו מעזים לחלום עליה; ואפשר לחנך אנשים צעירים על ברכי האידיאלים האלה, לדחוף אותם להשיג פריחה פיזית, טובין חומריים, ממון ופנאי, ולהעניק להם חופש כמעט בלתי מוגבל לבחור בהנאות כטוב בעיניהם. מי יתנער אפוא מכל זה? מדוע ולשם מה יסכן אדם את חייו היקרים בהגנה על ערכים משותפים, ובפרט באותם מקרים גבוליים שבהם ההגנה על ביטחון המדינה תובעת ממנו להילחם למענה בארץ רחוקה?

אפילו הביולוגיה מלמדת אותנו שהתרגלות לביטחון ולרווחה קיצוניים אינה מועילה לאורגניזם החי. היום, הנוחות שהחברה המערבית התרגלה לה החלה לחשוף את פניה הממאירות.

החברה המערבית ארגנה את עצמה באורח לגאליסטי, ההולם את מטרותיה. גבולותיהם של זכויות האדם ושל הצדק נקבעים בידי מערכת חוקים; והגבולות האלה רחבים מאוד. תושבי המערב רכשו מימונות ניכרת בשימוש במשפט, בפרשנותו ובניצולו לצורכיהם (אף שחוקים נוטים להיות כה מסובכים שאדם ממוצע יתקשה להבינם בלא עזרתו של מומחה). כל סכסוך נפתר על פי שורת הדין, וזו נתפסת בתור הפתרון העליון. אם צודק אדם מנקודת המבט המשפטית, כי אז זהו סוף פסוק: איש לא יהין עוד להעיר שיכול אותו אדם בכל זאת שלא להיות צודק לגמרי; איש לא יקרא לריסון עצמי, לויתור על

זכויות משפטיות כאלה ואחרות, להקרבה ולהסתכנות אלטרואיסטית – שהרי הדבר יישמע אבסורד גמור. כמעט לעולם איננו רואים ריסון עצמי מרצון. הכל פועלים בקצה גבולותיהן של המסגרות המשפטיות. חברת נפט הקונה המצאה של מקור אנרגיה מסוג חדש כדי למנוע את השימוש בה נחשבת לחפה מכל אשמה מבחינה משפטית. יצרן מזון המרעיל את מוצריו כדי להאריך את חיי המדף שלהם נחשב לחף מכל אשמה מבחינה משפטית – שהרי הצרכן חופשי שלא לקנותם.

את כל חיי העברתי תחת משטר קומוניסטי, ואני יכול לומר לכם שחברה החסרה אמת מידה משפטית אובייקטיבית היא איומה ונוראה. אבל חברה שאין לה אמת מידה פרט לזו המשפטית גם היא אינה ראויה ממש לחיים אנושיים. חברה המתבססת אך ורק על שורת הדין ולעולם אינה מביטה מעבר לה אינה מתקרבת לניצול מלוא הפוטנציאל האנושי. שורת הדין היא קרה ופורמלית מכדי שתועיל לחברה. במקום שבו רקמת החיים עשויה מיחסים משפטיים, נוצרת אווירה של בינוניות מוסרית, המשתקת את דחפיו האציליים ביותר של האדם. ויהיה זה פשוט בלתי אפשרי לעמוד בכל תלאות המאה המאיימת הזאת בסיועו של מבנה משפטי ותו לא.

בחברה המערבית של ימינו שורר חוסר איזון בין החופש לפעול למען הטוב ובין החופש לעולל את הרע. מדינאי המבקש להשיג משהו חשוב ומועיל ביותר לארצו צריך להתנהל בזהירות ואפילו בחשש; סובבים אותו אלפי מבקרים פיזיים וחסרי אחריות, ואילו הפרלמנט והתקשורת מסכלים את מהלכיו על כל צעד ושעל. שעה שהוא נע לפניו, עליו להוכיח שכל צעד וצעד מבוסס היטב וחף מטעויות. לאדם יוצא דופן ומוכשר ביותר ההוגה יזמות בלתי רגילות ומפתיעות ניתנת בקושי האפשרות להתבטא; מלכתחילה, עשרות מלכודות נפרשות לרגליו. וכך מנצחת הבינוניות בתואנה שאלו הן המגבלות שמטילה הדמוקרטיה.

אפשר וקל בכל מקום לחתור תחת העוצמה המנהלית, ואכן זו נחלשה קשות בכל מדינות המערב. ההגנה על זכויות הפרט הגיעה לקיצוניות כזו שהחברה בכללותה נעשתה נטולת מגננות מפני פרטים מסוימים. הגיעה השעה להגן במערב לאו דווקא על זכויות האדם אלא על מחויבותיו של האדם. מנגד, לחירות הרסנית וחסרת אחריות ניתן מרחב תמרון לא-מוגבל. נדמה שלחברה אין כמעט הגנה מפני ההתנוונות האנושית. החופש שהיא מתירה

מנוצל להפעלת אלימות מוסרית כנגד אנשים צעירים. כאלה, למשל, הם הסרטים המלאים וגדושים בפורנוגרפיה, בפשעים ובזוועות. התופעה הזאת חוסה תחת מטרית החירות, ומגניה מזכירים את זכותם של הצעירים שלא לצפות בסרטים כאלה או שלא לקבל מאומה בניגוד לרצונם. החיים המאורגנים מבחינה משפטית גילו בכך את אי־יכולתם להתגונן בפני כוחו המכרסם של הרשע.

ומה נאמר על ממלכתה האפלה של הפשיעה? מסגרות משפטיות (בייחוד בארצות־הברית) קובעות גבולות רחבים די הצורך כדי לאפשר לא רק את החירות האישית אלא גם את ניצולה לרעה. העבריינין עלול לחמוק מעונש או לזכות בהקלה בלתי מוצדקת, הודות לתמיכתם של אלפי סגורים ציבוריים. כאשר ממשלה פותחת במאבק רציני נגד הטרור, דעת הקהל ממחרת להאשים אותה בהפרת זכויות האזרח של הטרוריסטים. ישנם מקרים רבים כאלה.

הטיית החירות לטובת הרשע התפתחה בהדרגה, אבל נולדה בלי ספק בעיקר מתוך תפיסה הומאניסטית ומיטיבה שעל פיה האדם אינו רע מטבעו; העולם שייך לאנושות, וכל פגמי החיים נגרמים עקב מערכות חברתיות לקויות שיש לתקן. למרבה הפלא, אף שהמערב השיג את התנאים החברתיים הטובים ביותר, הוא עדיין סובל מפשיעה ואפילו בהיקף רחב בהרבה מאשר בחברה הסובייטית הענייה וחסרת החוק (במחנות שלנו יש מספר עצום של אסירים המוגדרים פושעים, אבל מרביתם מעולם לא ביצעו פשע כלשהו; הם בסך הכל ניסו להתגונן מפני מדינה חסרת חוק המשתמשת באמצעים שמחוץ למסגרת משפטית).

העיתונות, כמובן, נהנית אף היא מחירות מופלגת (אשתמש במילה עיתונות ואכלול בה את כל התקשורת). אבל איזה מין שימוש היא עושה בחירות זו?

גם במקרה זה, מרבית תשומת הלב מוקדשת לניסיון שלא להפר את החוק. אין כל אחריות מוסרית לעיוות או לניפוח של הדברים. איזו מין אחריות יש לו לעיתונאי כלפי קוראיו? או כלפי ההיסטוריה? האם מופרים לנו מקרים כלשהם של עיתונאים או עיתונים המודים בפומבי כי הטעו את דעת הקהל במסרם לה מידע לא־מדויק או מסקנות שגויות? לא, הדבר אינו קורה, משום שהמכירות עלולות להיפגע. האומה עלולה ליפול קרבן לטעות כזו, אבל העיתונאי יוצא

תמיד פטור בלא-כלום. אפשר להניח בבטחה שיתחיל לכתוב את ההפך ממה ששרבט עד כה, בביטחון עצמי מחודש.

כיוון שחובה על העיתונאי לספק מידע עדכני, לא נותר לו אלא להשתמש בניחושים, בשמועות ובהשערות כדי למלא את החללים; ואף אחד מאלה לעולם לא יתוקן, אלא יישאר חרות בזיכרון הקוראים. כמה שיפטים פזיזים, ילדותיים, שטחיים ומטעים נכתבים מדי יום ביומו בעיתון וזורעים בלבול בקרב הקוראים? העיתונות יכולה לדמות את דעת הקהל, אבל גם להטעות אותה. היא עלולה להעלות טרוריסטים על נס, לחשוף בפומבי עניינים חשאיים הנוגעים לביטחון המדינה, או להפר בלי בושה את פרטיותם של אנשים ידועים בסיסמה "זכותם של הכל לדעת הכל". אבל זו סיסמה כוזבת, טיפוסית לתקופה של כזב: לאנשים עומדת גם הזכות שלא לדעת, וערכה של זכות זו גדול בהרבה. עומדת להם הזכות שנפשותיהם האלוהיות לא תפוטמנה ברכילות, בשטויות, בהבלים. אדם שעובד ומנהל חיים בעלי משמעות אינו זקוק לשטף המידע המופרז והמכביד הזה.

פזיזות ושטחיות הן מחלת הנפש של המאה העשרים, ומארה זו נותנת את אותותיה בעיתונות יותר מבכל מקום אחר. העיתונות בורחת מניתוחים מעמיקים כמו מפני המגיפה. היא מסתפקת בנוסחאות סנסציוניות.

ועם זאת, העיתונות, כמות שהיא, נעשתה לכוח הגדול ביותר במדינות המערב – חזק יותר מן הרשות המחוקקת, המבצעת והשופטת. אנו מבקשים אפוא לשאול: על פי איזה חוק נבחרה ולמי היא חייבת דין וחשבון? במזרח הקומוניסטי העיתונאי ממונה בגלוי כעובד מדינה. אבל מי מעניק לעיתונאים במערב את כוחם, למשך איזו תקופה ובאילו זכויות יתר?

למי שמגיע מן המזרח הטוטליטרי נכונה הפתעה נוספת: הוא מגלה בהדרגה שהעיתונות המערבית בכללותה מאמצת העדפות המשקפות הלך רוח כללי, דפוסי שיפוט מקובלים ואולי אף אינטרסים תאגידיים. התוצאה המתקבלת אינה תחרות אלא אחידות. העיתונות נהנית מחירות עצומה, אבל קהל הקוראים אינו מפיק ממנה תועלת מאחר שהעיתונים ברובם מטעימים רק את הדעות העולות בקנה אחד עם המגמה הכללית ועם מגמתם שלהם.

בהעדרה של צנזורה, מונהגת במערב הפרדה קפדנית בין מגמות חשיבה אפנתיות לאלה שאינן אפנתיות; דבר אינו אסור, אבל מה שאינו אפנתי לא ימצא את דרכו לכתבי העת או לספרים, וקולו לא יישמע באוניברסיטאות. מבחינה משפטית, החוקרים שלכם חופשיים, אבל הם כפופים לתכתיביה של הדעה המקובלת. אין כאן אלימות גלויה, כמו במזרח; אבל הסלקציה המוכתבת בידי צו האפנה והצורך לעמוד בסטנדרטים המוניים מונעים תכופות מאנשים בעלי חשיבה עצמאית לתרום את תרומתם לחיים הציבוריים. באמריקה קיבלתי מכתבים מאנשים נבונים ביותר, דוגמת מורה בקולג' קטן ונידח שיכול היה לעשות הרבה למען תחייתה וישועתה של ארצו; אבל ארצו אינה יכולה לשמוע אותו מאחר שכלי התקשורת אינם מוצאים בו עניין. הדבר מוביל ליצירת דעות קדומות המוניות רבות-עוצמה – עיוורון מסוכן במיוחד בעידן הדינמי שלנו. פרשנות מסוימת למצב העולם בימינו לוקה, למשל, בנטייה להונאה עצמית, הפועלת כמין שריון מאובן סביב מחשבתם של אנשים.* קולות אנושיים משבע-עשרה מדינות במזרח אירופה ובמזרח אסיה אינם מסוגלים לחדור בעדה. רק לום האירועים האכזר יפרוץ אותה.

הזכרתי כמה תווים אופייניים של החיים במערב העשויים להפתיע ולהדהים את מי שמגיע אליו זה מקרוב. מטרתו והיקפו של נאום זה אינם מאפשרים לי להמשיך בסקירה זו ולבחון את השפעתם של המאפיינים הללו על היבטים חשובים בחייה של אומה, כמו החינוך היסודי וההשכלה הגבוהה במדעי הרוח והאמנות.

ישנה כמעט הסכמה כללית על כך שהמערב מראה לכל העולם את הדרך לפיתוח כלכלי מוצלח, אף שבשנים האחרונות פיתוח זה הופרע בשל אינפלציה משתוללת. ועם זאת, רבים מאלה החיים במערב אינם מרוצים מן החברה שלהם. הם בזים לה או מאשימים אותה בחוסר בגרות. מקצת המבקרים הללו פונים לסוציאליזם, שהוא זרם כוזב ומסוכן. אני מקווה שאיש מן הנוכחים לא יחשוד בי שאני מותח ביקורת על המערכת המערבית כדי להציג את הסוציאליזם כחלופה. כמי שחווה את הסוציאליזם על

* רמז לעמדותיהם של אותם אנשי המערב המבקשים לפייס את הגוש הסובייטי וליצור עמו דיאלוג מתוך ותרנות.

בשרו, בוודאי אין בדעתי לדבר בזכותו. המתמטיקאי הסובייטי הנודע איגור שְפֶרְבִּיץ' כתב ספר מבריק שכותרתו סוציאליזם. הניתוח ההיסטורי הנוקב שלו מראה בברור ששיטה זו על כל גווניה מובילה להרס מוחלט של נפש האדם ולהשטחת המין האנושי עד מוות. ספרו של שפרביץ' פורסם בצרפת לפני שנתיים, ועד כה לא נמצא איש שיפריך אותו. בקרוב יראה אור באנגלית בארצות-הברית. ואולם, אם ישאל אותי מאן דהוא אם הייתי מציב את המערב כמות שהוא בימינו כמופת לארצי, אומר בכנות שאני נאלץ להשיב בשלילה. לא, לא אוכל להמליץ על חברתכם במצבה הנוכחי כאידיאל שלאורו יש לשנות את זו שלנו. בסבלה העז, השיגה ארצנו דרגה גבוהה של התפתחות רוחנית, והמערכת המערבית, הסובלת כיום מתשישות בתחום הזה, פשוט אינה יכולה לקסום לה.

עובדה שאין להכחישה היא שבני המערב הולכים ונחלשים, בעוד בני המזרח רק נעשים חזקים ומחושלים יותר. במהלך העשורים האחרונים – שישה ברוסיה ושלושה במזרח אירופה – עברנו הכשרה רוחנית מתקדמת לאין ערוך מן החוויה המערבית. מורכבות החיים וכובד משקלם הנורא יצרו אצלנו טיפוסים חזקים, עמוקים ומעניינים יותר מאלה שמייצרת מדינת הרווחה המערבית הסטנדרטית. לפיכך, אילו הייתה חברתנו נעשית דומה לזו שלכם, הדבר היה מביא לשיפור מבחינות מסוימות, אבל גם לשינוי לרעה בכמה עניינים חשובים במיוחד.

אמנם נכון, בלי ספק, שחברה אינה יכולה לשאת תוהו ובוהו של העדר חוק, כפי שקורה בארצנו. עם זאת, היא תתבזה אם תבחר בחלקלקות לגאליסטית מכנית מן הסוג שיש לכם. לאחר שסבלה עשרות שנות אלימות ודיכוי, הנפש האנושית מייחלת לדברים נעלים, חמים וטהורים יותר מאורחות החיים ההמוניים, המוצגים בפניה היום הודות לפלישתו המבחילה של הפרסום, לקהות החושים הטלוויזיונית ולמוזיקה בלתי נסבלת.

כל זה נהיר וברור למשקיפים מכל העולמות המתקיימים על כדור הארץ. וכך הולכים ופוחתים הסיכויים שאורח החיים המערבי יהפוך לדגם המוביל, שהכל רוצים לחקותו.

שנים אחרות אזהרה רבי-משמעות שההיסטוריה נותנת בחברה מאוימת או גוססת. כאלה הם, למשל, שקיעת האמנויות או חסרונם של מדינאים גולים. ישנם גם סימני אזהרה גלויים וברורים. מרכז הדמוקרטיה והתרבות שלכם נותר בלא אספקת חשמל למשך שעות ספורות בלבד, ולפתע פתאום המוני אזרחים אמריקנים מתחילים לבזוז חנויות ומחוללים אנדרלמוסיה.* נראה שהקרור החיצוני החלק הוא דק מאוד, והמערכת החברתית בלתי יציבה וחולה למדי.

המאבק למען כוכב הלכת שלנו, מאבק גשמי ורוחני – בעל ממדים קוסמיים – אינו עניין מעורפל השייך לעתיד; הוא כבר החל. כוחות הרשע פתחו במתקפתם המכרעת, ואפשר כבר לחוש בלחצם; אבל אצלכם מסכי הטלוויזיה והפרסומים מלאים חיוכים מאולצים וכוסות משקה מורמות. על מה כל השמחה?

נציגים מפורסמים של חברתכם, ג'ורג' קנן** למשל, טוענים שאיננו יכולים להחיל קריטריונים מוסריים על הפוליטיקה. אבל בכך אנו מערבבים טוב ורע, צודק ולא-צודק, ופותחים פתח לניצחוננו הגמור של הרשע המוחלט בעולם. ההפך הוא הנכון: רק קריטריונים מוסריים יסייעו למערב כנגד האסטרטגיה העולמית המתוכננת היטב של הקומוניזם; אין קריטריונים אחרים. שיקולים מעשיים או נסיבתיים מכל סוג יינגפו בהכרח לפני האסטרטגיה הזאת. חשיבה לגאליסטית אינה יכולה להתמודד עם בעיות ברמת חומרה מסוימת. היא מחוללת שיתוק ואינה מאפשרת לראות את מלוא היקפו ומשמעותו של המתרחש.

למרות שפע המידע העומד לרשותו, ואולי בגללו דווקא, המערב מתקשה להבין את המציאות כמות שהיא. מומחים אמריקנים פרסמו תחזיות נאיביות על כך שאנגולה תיעשה לווייטנאם של ברית-המועצות, או שארצות-הברית תוכל לעצור את מעורבותה הצבאית של קובה באפריקה אם רק תנקוט כלפיה מחווה של רצון טוב. עצתו של קנן למדינתו-שלו – לפתוח בפירוק נשק

* סולז'ניצין מכוון בדבריו להפסקת החשמל הגדולה שאירעה בניו יורק בין ה-13 ל-14 ביולי 1977, ושהובילה למעשים רבים של ונדליזם ופריעת חוק.

** ג'ורג' קנן (1904–2005), דיפלומט אמריקני וחוקר מדע המדינה. אף שקנן היה אבי האסטרטגיה שביקשה "להכיל" את ההתפשטות הסובייטית לאחר מלחמת העולם השנייה, הוא התבלט כמבקר חריף של מרוץ החימוש ושל המהלכים הצבאיים שנקטה ארצות-הברית כנגד כוחות קומוניסטיים. קנן נחשב לנציג בולט של הפרדיגמה הריאליסטית ביחסים הבינלאומיים, המדגישה כי מדיניות חוץ וביטחון, והפוליטיקה הבינלאומית בכלל, מושתתות על אינטרסים חומריים, ולא על אידיאלים או על שיקולי מוסר כאלה ואחרים.

חד־צדדי – משתייכת לאותה קטגוריה. אילו רק ידעתם עד כמה לועגים הפקידים הצעירים ביותר בקרמלין לאשפים הפוליטיים שלכם! ואשר לפידל קסטרו, הוא בז לארצות־הברית בגלוי ושולח את כוחותיו להרפתקאות הרחק מארצו הצמודה לזו שלכם.*

אבל הטעות האכזרית ביותר היא הכשל בהבנת משמעותה של מלחמת וייטנאם. היו שרצו בכנות להפסיק את כל המלחמות בהקדם האפשרי; אחרים סברו שראוי לאפשר הגדרה עצמית לאומית או קומוניסטית בווייטנאם או בקמבודיה. אבל חברים בתנועה האנטי־מלחמתית האמריקנית נתנו בסופו של דבר את ידם לבגידה באומות המזרח הרחוק, לרצח עם ולייסורים שנפלו בחלקם של שלושים מיליון בני אדם החיים באזור. האם הפציפיסטים חדורי השכנוע העצמי האלה שומעים היום את האנקות הבוקעות משם? האם הם מבינים היום את האחריות המונחת על כתפיהם? או שמא הם מעדיפים שלא לשמוע? האינטליגנציה האמריקנית איבדה את עוז רוחה, ועקב כך הסכנה התקרבה מאוד לארצות־הברית. אבל איש אינו מודע לכך. הפוליטיקאים קצרי־הראי שלכם, שחתמו על הסכם הכניעה הפזיז בווייטנאם, העניקו לכאורה לארצות־הברית מרווח נשימה; אבל איום של וייטנאם גדולה עשרת מונים מרחף מעליכם כעת. וייטנאם הקטנה היא הייתה אות אזהרה והזדמנות לגייס את עוז רוחה של האומה. אבל אם אמריקה הגדולה ספגה תבוסה אמיתית מידי חצי־מדינה קומוניסטית קטנה, כיצד יקווה המערב לעמוד איתן בעתיד?

כבר הזדמן לי לומר שבמאה העשרים לא ניצחה הדמוקרטיה שום מלחמה גדולה בלא עזרתה וחסותה של בעלת ברית קונויננטלית חזקה שלא פקפקה בפילוסופיה ובאידיאולוגיה שלה. כך היה במלחמת העולם השנייה: במקום לנצח במערכה בכוחותיה שלה, אשר בוודאי היו מספיקים, גידלה הדמוקרטיה המערבית וטיפחה אויב נוסף, שהתברר ברבות השנים כגרוע וחזק עוד יותר מן הנאצים; שכן, להיטלר לא היו משאבים רבים כל כך ותושבים רבים כל כך, והוא גם לא הציע רעיונות קוסמים כלשהם, ולא נהנה מתומכים רבים כל כך במערב – מגיס חמישי פוטנציאלי – כמו שיש לברית־המועצות. קולות במערב כבר מדברים היום על גיוס תמיכתה של מעצמה שלישית בסכסוך העולמי הבא, אם יהיה כזה; במקרה המדובר, המושיעה אמורה להיות סין. אבל לא הייתה

* סולז'ניצין מתייחס כאן לכוח המשלוח ששיגרה קובה לאנגולה בנובמבר 1975, כדי לסייע ל'תנועה העממית לשחרור אנגולה' (MPLA) הפרו־סובייטית כנגד הפלישה הדרום אפריקנית, שנתמכה בידי האמריקנים.

מאחל תוצאה כזו לשום מדינה בעולם. ראשית, מדובר שוב בברית ארורה עם הָרֶשֶׁע; שנית, הברית הזאת תספק לארצות־הברית הפוגה, אבל כאשר במועד מאוחר יותר תפנה סין על מיליארד תושביה לאחור ובידיה נשק אמריקני, תיפול ארצות־הברית עצמה טרף לרצח עם מן הסוג המתבצע כיום בקמבודיה.

אף על פי כן – שום נשק, חזק ככל שיהא, לא יעזור למערב עד שיתגבר על אבדן כוח הרצון שלו. במצב של חולשה פסיכולוגית, הנשק הופך לעול המעיק על הצד הנכנע. כדי להתגונן חייב אדם להיות מוכן למות; אין הרבה נכונות כזו בחברה שהתחנכה על ערכי כת הרווחה החומרית. במצב זה לא נותר דבר פרט לויתורים, לניסיונות להרוויח זמן ולבגידה. ואכן, כך אירע בוועידת בלגרד המבישה, שבה ויתרו הדיפלומטים המערבים בחולשתם על הדרישות שלמענן מקריבים חברי קבוצות המעקב של הלסינקי את חייהם.*

המחשבה המערבית נעשתה שמרנית: היא מבקשת להשאיר את המצב בעולם כפי שהוא בכל מחיר: אסור שיתחולל שינוי כלשהו. חלום מרפה ידיים זה על סטטוס קוו הוא סימפטום לחברה שהגיעה לקץ התפתחותה. אבל צריך להיות עיוור כדי שלא להבחין בכך שהאוקיאנוסים אינם שייכים עוד למערב, ושכברת הקרקע המצויה בשליטתו הולכת ומצטמקת. בשתי מלחמות העולם, כפי שהן מתכונות (אף שלא התרחשו בקנה מידה עולמי), עסק המערב הקטן והפרוגרסיבי בהרס עצמי, והכין בכך את קצו שלו. המלחמה הבאה (שלא תהא בהכרח גרעינית, ואכן איני מאמין שתהיה כזו) עשויה בהחלט לקבור את הציוויליזציה המערבית לעד.

לנוכח סכנה כזו, ובהתחשב בערכים ההיסטוריים שבהם נהגתם להחזיק בעבר וברמה הגבוהה כל כך של חירות שעלה בידיכם להשיג, כיצד זה יכולתם לאבד במידה כזו את הרצון להתגונן? כיצד בא לעולם מאזן הכוחות המדאיג הזה? כיצד הידרדר המערב ממסע הניצחון שלו אל מצבו החולני הנוכחי? האם אפשר לציין נקודות מפנה גורליות בהתפתחותו, שבהן שינה כיוון? אין זה

* בוועידה לביטחון ולשיתוף פעולה באירופה (CSCE), שנערכה בהלסינקי ב־1975, חתמו שלושים וחמש מדינות, ובהן ארצות־הברית, ברית־המועצות ובעלות בריתן באירופה, על הצהרה משותפת, שכללה גם הכרה בזכויות אדם בסיסיות, כגון חופש הגירה וחירות הביטוי. בעקבות הוועידה הקימו פעילי זכויות אדם קבוצות מעקב, שתיעדו הפרות של ההסכם בגוש הסובייטי. ב־1977 וב־1978 נערכו בבלגרד שיחות המשך לוועידת הלסינקי – וברי שסולז'ניצין לא רווה נחת מן העמדה שהמערב נקט בהן.

נראה כך. המערב התפתח בהתמדה מבחינה חברתית על פי כוונותיו המוצהרות, והסתייע לשם כך בהתקדמות טכנולוגית מזהירה – ולפתע פתאום מצא את עצמו בעמדת החולשה הנוכחית.

פירוש הדבר שהטעות חייבת להיות בשורש הדברים, בבסיס החשיבה האנושית במאות האחרונות. כוונתי לתפיסת העולם המערבית, שנולדה ברנסנס ושבאה לידי ביטוי בפוליטיקה מתקופת הנאורות ואילך. את התפיסה הזאת, שנעשתה בסיס לממשל ולמדעי החברה, אפשר להגדיר כהומאניזם רציונליסטי או כאוטונומיה הומאניסטית; היא עומדת על עצמאותו המוצהרת של אדם המעוגנת בחוק ועל אי-תלותו בכל כוח נעלה ממנו. אפשר לקרוא לה גם אנתרופוצנטריות, משום שהיא תופסת את האדם כמרכז הקיום כולו.

המפנה שהתחולל בתקופת הרנסנס היה בלתי נמנע בעליל מבחינה היסטורית. ימי הביניים הגיעו לסיומם הטבעי מחמת תשישות, לאחר שטבעו הגשמי של האדם דוכא בעריצות בלתי נסבלת לטובת טבעו הרוחני. אבל אז פנינו עורף לרוח ואימצנו את החומרי בלהט מופרז ובלתי מוצדק. דרך מחשבה חדשה זו, אשר כפתה על כולנו את הנהגתה, לא הודתה בקיומו של רוע טבעי במין האנושי וגם לא ראתה כל שליחות נעלה יותר לאדם מהשגת אושר על פני האדמה. היא השתיתה את הציוויליזציה המערבית המודרנית על הנטייה המסוכנת לסגוד לאדם ולצרכיו החומריים. כל הדברים פרט לרווחה פיזית ולצבירת טובין חומריים – כל שאר הצרכים והמאפיינים האנושיים בעלי הטבע המעודן יותר – נותרו מחוץ למוקד עניינן של מערכות המדינה והחברה. כך נפתח פתח לרוע, המציף אותנו כיום ללא הפרעה. החירות לבדה אינה מסוגלת בשום אופן לפתור את כל בעיות החיים האנושיים; ולא זו בלבד, אלא שהיא מוסיפה עליהן כמה בעיות חדשות.

אבל הדמוקרטיה המוקדמות, דוגמת זו שהונהגה בארצות-הברית עם היווסדה, העניקו את כל הזכויות לאדם עקב היותו ברוא-אל. החירות ניתנה ליחיד על תנאי, בציפייה שיגלה אחריות דתית מתמדת. זו הייתה מורשתן של אלף השנים האחרונות. באמריקה שלפני מאתיים או אפילו חמישים שנה לא היה איש מעלה על דעתו שלאדם תינתן חירות חסרת גבולות רק לשם סיפוק דחפיו או גחמותיו. ברם, אחר כך התבטלו הסייגים הללו בכל רחבי המערב, שהשתחרר לחלוטין מן המורשת המוסרית של המאות הנוצריות, על עתודות החמלה וההקרבה הגדולות שלהן. מערכות ממשל הפכו בהדרגה לחומרניות בתכלית. בסופו של דבר, המערב אכף את זכויות האדם – לעתים אף באופן מופרז – אבל תחושת האחריות של בני האנוש כלפי האל וכלפי

החברה הלכה והתעמעמה. בעשורים האחרונים הגיעה האנוכיות הלגאליסטית של צורת החשיבה המערבית לשיאה, והעולם מצא את עצמו במשבר רוחני קשה ובמבוי סתום בתחום הפוליטי. כל ההישגים הטכנולוגיים המהוללים של הקדמה, ובכללם כיבוש החלל החיצון, לא יגאלו את המאה העשרים מדלותה המוסרית.

כ כל שההומאניזם הלך ונעשה חומרני יותר, כך גברה גם פגיעותו לספקולציות ולמניפולציות – תחילה מצד הסוציאליזם ולאחר מכן מצד הקומוניזם. כך יכול היה קרל מרקס לומר ב־1844 ש"הקומוניזם הוא הומאניזם נטורליסטי". קביעה זו לא הייתה חסרת היגיון. אכן, אותן אבני פינה מונחות ביסודו של ההומאניזם שעוקר מרוחו ובתשתיתו של הסוציאליזם באשר הוא: חומרנות אינסופית; חופש מדת ומאחריות דתית, המגיע במשטרים הקומוניסטיים לדרגה של עריצות אנטי־דתית; התמקדות במבנים חברתיים המתבססת על גישה מדעית לכאורה (תפיסה טיפוסית לנאורות של המאה השמונה־עשרה ולמרקסיזם). לא מקרה הוא שכל התחיבויותיו ושבועותיו הריקות מתוכן של הקומוניזם נוגעות לאדם – באל"ף רבתי – ולאשרו על פני האדמה. במבט ראשון ההקבלה הזאת מצטיירת כהשוואה מכוערת: כיצד אפשר לדבר על מאפיינים משותפים לדפוסי המחשבה ולאורחות החיים של המערב ולאילו של המזרח בני ימינו? אבל כזה הוא הגיונה של ההתפתחות החומרנית.

יתר על כן, הזרם המטריאליסטי, הנוטה אל השמאל, מוכיח עצמו תמיד כחזק יותר וכמושך יותר, משום שהוא גם עקבי יותר. בלא מורשתו הנוצרית, ההומאניזם אינו יכול לעמוד בתחרות. מגמה זו הלכה והתחזקה במאות האחרונות, ובעיקר בעשורים האחרונים, ונעשתה דרמטית יותר ויותר. הליברליזם נדחק בהכרח בידי הרדיקליזם, הרדיקליזם נאלץ להיכנע לסוציאליזם, והסוציאליזם לא יכול היה לעמוד בפני הקומוניזם.

המשטר הקומוניסטי במזרח התקיים והתעצם בזכות התמיכה הנלהבת שלה זכה מצד מספר עצום של אינטלקטואלים מערבים אשר חשו כלפיו קרבה וסירבו להבחין בפשעיו (וכשלא יכולים היו להתמיד בעצימת עין זו, ניסו להצדיקם). במדינות המזרחיות שלנו ספג הקומוניזם מפלה אידיאולוגית ניצחת; הוא היה לאפס ואף פחות מכך. אבל האינטלקטואלים המערבים עדיין

מביטים בו בסקרנות ובהזדהות, וזה בדיוק מה שמקשה כל כך על המערב לעמוד בפני המזרח.

איני עוסק כאן במקרה של חורבן הנגרם בעטייה של מלחמת עולם ובשינויים שאירוע כזה יחולל בחברה. כל עוד אנו מתעוררים מדי בוקר תחת שמש שלווה, עלינו לנהל חיי שגרה. אבל מתחת לאפנו הולך ומתפתח כאן אסון זה זמן מה. כוונתי לפורענות של התודעה ההומאניסטית הא־דתית והמעוקרת מרוח.

לדידה של תודעה כזו, האדם הוא קנה המידה שעל פיו יש לשפוט ולהעריך כל דבר על פני האדמה – אותו אדם פגום, שלעולם אינו חופשי מגאווה, מתועלת אישית, מקנאה, מיוהרה ומעשרות מגרעות אחרות. אנו משלמים היום את מחירן של השגיאות שאיש לא נתן עליהן את דעתו בתחילת המסע. בדרך מן הרנסנס לימינו־אנו העשרנו את חווייתנו, אבל ויתרנו על תפיסת הישות העליונה המושלמת, שריסנה בעבר את תאוותנו ואת חוסר האחריות שלנו. תלינו תקוות רבות מדי ברפורמות פוליטיות וחברתיות, ולבסוף גילינו שאיבדנו את הנכס היקר לנו מכל – את חיינו הרוחניים. במזרח נהרסה הרוחניות בשל בחישותיה ומזימותיה של מפלגת השלטון; במערב, היא הוחנקה בידי אינטרסים מסחריים. זה המשבר האמיתי. הפילוג שממנו סובל העולם מפחיד פחות מן הדמיון המתגלה בין הסימפטומים של המָאָרה התוקפת חלקים גדולים מן האנושות.

לו נולד האדם רק כדי להיות מאושר – כפי שגורס ההומאניזם – כי אז לא היה נגזר עליו למות. מאחר שאחת דינו של הגוף להיכלות, תכליתו של האדם על פני האדמה מוכרחה להיות בעלת אופי רוחני. היא אינה יכולה להסתכם בניסיון לשאוב הנאה בלתי מרוסנת מחיי היומיום; היא אינה יכולה להתמצות בחיפוש אחר דרכים טובות יותר להשיג טובין חומריים ולהפיק מהם הרבה ככל האפשר; היא מוכרחה להיות מימוש של חובה קבועה, רצינית, כדי שמסע חייו של האדם ייעשה לחוויה של צמיחה מוסרית, כדי שיניח את החיים האלה מאחוריו כשהוא טוב יותר מכפי שהיה בראשיתם.

עלינו לבחון מחדש את לוח הערכים האנושיים הרווחים. השיבושים שנפלו בו כיום מדהימים. לא ייתכן שנעריך את ביצועיו של נשיא רק על סמך השאלה כמה כסף יכול אדם להרוויח תחת ממשלו ועד כמה זמין הוא הדלק. רק ריסון עצמי מרצון יכול לרומם את האדם מעל שטף החומרנות העולמי.

תהיה זו נסיגה לאחור אם נוסיף לדבוק היום בנוסחאות המאובנות של הנאורות. דוגמטיות חברתית כזו מותירה אותנו חסרי ישע לגמרי לנוכח מבחני

זמננו. אפילו לא נושמד במלחמה, יהא עלינו לשנות את חיינו כדי להצילם מן ההרס העצמי. אי־אפשר שלא לתקן את הגדרות היסוד של החיים האנושיים ושל החברה האנושית. האם נכון שהאדם עומד מעל הכל? האם אין "רוח עליון" נשגבת ממנו? האם ראוי להכפיף את החיים האנושיים ואת פעילותה של החברה לציווי ההתרחבות החומרית? האם מותר לקדם התרחבות כזו על חשבון תומתנו הרוחנית?

אם העולם טרם בא אל קצו, הרי שלכל הפחות הגיע לנקודת מפנה מהותית בתולדותיו, שהנה משמעותית לא פחות מזו שבישרה על תום ימי הביניים ועל תחילת הרנסנס. מפנה זה יתבע מאתנו גאות רוחנית; נצטרך להתרומם לגבהים חדשים של חזון, לרמה חדשה של חיים, שלא תהא כרוכה בניאוף טבענו הגשמי, כפי שקרה בימי הביניים, אבל – וזה חשוב יותר – גם לא ברמיסת ישותנו הרוחנית, כפי שאירע בעידן המודרני.

התעלות זו כמוה כטיפוס אל השלב האנתרופולוגי הבא. לאיש על פני האדמה לא נותרה עוד דרך פרט לזו – מעלה.

תרגום: יניב פרקש